

वृषसारसंग्रहः

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।

कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।

कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्ठः स्नेहाद्विजोत्तम ।

ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।

कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।

तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥

देव्युवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।

प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।

✧

3ab cf. MBh 12.327.18cd : मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 207r-208v, C₄₅ ff. 212v-214r, C₀₂ ff. 283v-285v, K₈₂ ff. 14v-15v, K₁₀ exp. 55 (lower) – 56 (lower), K₇ ff. 222v-223v, E pp. 610-613; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) कतमं सर्वं] Σ, कतमसर्वं K₁₀, कथमन्सर्वं K₇ (1ab) ०तीर्थानां श्रेष्ठं] Σ, ०तीर्थां ०ष्ठं C₉₄ (1b) मनीषिनः] Σ, मनीषिभिः E (1d) भुवि] Σ, भूरि E • ०दम्] Σ, ०दः K₈₂ (2b) स्नेहाद्विं] Σ, स्नेहा द्विं C₀₂ (2d) ऽस्म्यहम्] Σ, स्मृहम् C₀₂ (3) नन्दिं] Σ, नन्दीं C₄₅ (3a) कैलासं] Σ, कैलाशे E (4a) ०देवेश] Σ, ०देश C₄₅ (4b) ०पते] Σ, ०पतिम् K₈₂^{ac} (4c) धर्मं] Σ, धर्मं K₈₂ (5a) ०तीर्थं] Σ, ०तीर्थ K₁₀E (5ab) गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] Σ, गृह्यं संसाराद्येन मुच्यते K₁₀

मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥

महेश्वर उवाच ।

को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।

शृणु वक्ष्यामि तं प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।

गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥

नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।

घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।

एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।

स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।

कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

रुद्र उवाच ।

किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

(5d) ०श्वर] Σ , ०श्वर: C_{02} (6a) तं प्रश्नं] $K_{82}K_{10}$, तत्प्रश्न $C_{94}C_{45}$, तत्प्रश्नं $C_{02}E$,
तं प्रश्न K_7 (6b) मुक्त्वा] Σ , मुक्ता E (6c) तं प्रश्नं] K_7 , तत्प्रश्नं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ (7c)
गङ्गाग्निं] $C_{94}C_{45}$, गङ्गाग्नि $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, गङ्गाऽग्निं E (8a) नैमिषं] Σ , नैमिस K_7
(8b) ०बन्धं] Σ , ०बन्धं E • ०द्रहम्] Σ , ०हदं E (8c) ०वागीशं] Σ , ---गीश
 K_{10} (8d) निश्चयपापहा] Σ , निश्चय $\lambda \approx \approx \approx C_{94}$ (9b) कथितां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$,
कथितो $C_{45}K_{10}E$ (9cd) तीर्थमे] Σ , तीर्थमे C_{02} (9d) सुरनायक] $C_{94}K_{82}K_7$,
सुरनाक C_{94}^{ac} , सुरनायकम् $C_{45}C_{02}K_{10}E$ (10a) कथं] Σ , कथ C_{45} (10b) ज्ञानं]
 Σ , ज्ञातं C_{45} • ईश्वर] Σ , चेश्वर K_{82} (10c)] $C_{\Sigma}E$, कौतूहलम्, कौतूहलं K_{82} ,
कौहलम्, महज्जातं K_{10}^{ac} , कौतूहलम्, महज्जातं K_{10}^{pc} , कौतूहलं महज्जातं K_7 (10d) ०का-
रकम्] E , ०कारक $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०कारक: K_{82} (11a) जानामि] $C_{\Sigma}K_{10}$, जानामि
 K_{82}^{ac} , जानासि K_{82}^{pc} , जानासि K_7E (11b) दुर्लभं च] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, दुर्लभञ्च $C_{45}K_7$,
दुर्लभञ्च C_{02} (11c)] Σ , $\approx \approx \approx \approx \approx$ वीनां C_{94} (11d) ०वर्जयेत्] Σ , ०वर्जये
 K_{82} , ०वर्जनात् E

दशमो ऽध्यायः

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।
शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥
सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।
सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥
एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।
अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥
देव्युवाच ।
अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।
सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥
चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।
प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।
सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
एताः स्रोतोवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

✧

12b cf. BhG 13.1: इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

13ab ≈ UMS 21.48cd : सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

✧

(12a) कुरुः] Σ , गुरुः K_{10} • पुरुष] E , पुरुषः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), पुरुषो K_7 (unmetr.) (12b) शरीरं] Σ , शरीरं C_{94} • क्षेत्र उच्यते] Σ , क्षेत्रमुच्यते K_{82}
(12c) स्थं] Σ , स्थ K_7 • क्षेत्रं] Σ , क्षेत्र K_7 (13d) तत्फलं] Σ , तत्फल K_7 (14b) तीर्थपञ्चदशेषु] Σ , तीर्थपञ्चदशेषु C_{45} (14c)] $C_{45}K_7$, $\Sigma \Sigma \Sigma \Sigma \Sigma$ -
पुण्य C_{94} , अनप्याम्महापुण्यं C_{02} (hypermetr.), अनध्यानं महापुण्यं K_{82} , अध्वानन्तु
महापुण्यं K_{10} , स्नानध्यानं महापुण्यं E (15a) अतीव] Σ , अवीव C_{45} (15b)
ऽस्ति] Σ , स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] Σ , त्रिदशेश्वरः C_{02} , त्रि---शेश्वर K_{10} (15d)
तुष्टिश्च] Σ , तुष्टिश्च C_{02} • गता] Σ , गताः C_{45} (16d) तत्त्वतस्तु] Σ , तत्त्वत K_{82}^{ac}
(17a) सुषुम्ना] Σ , सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] Σ , भगवती ग Σ C_{94} , भवती गङ्गा
 E (17c) एताः स्रोतोवहा] em., एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$, एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$,
एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिहिता ।
तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।

(18a) दक्षिणा] Σ , दक्षिणं C_{94} , दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K_{82}^{pe}K_7E$, वरुणी $C_{94}C_{02}K_{82}^{ac}$
 K_{10} , वरुणा C_{45} (18b) •नासा] Σ , •ना $C_{45}K_{10}$ (18c)] E , वरुणा असिमध्येन
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वारुणन्नासमध्येत C_{02} , वरुण असिमध्येन K_{10} (19b) तस्याः] Σ ,
तस्मा C_{02} , तस्या K_{10} (19d) तेन] Σ , ते C_{02} (20a) •तीर्थमिडा] Σ , •तीर्थ इडा
 C_{45} (20b) किङ्किणीं] Σ , चिञ्चिनीं C_{02} • •रवं] Σ , •रविं C_{45}^{ac} , •रावं E •
•चिहिता] Σ , •चिहिका C_{02} , •चिहता K_{10} (20c) तं तु] corr., तन्तु C_{94} , तन्तु
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, तत्तु K_{10} • न संदेहः] Σ , वरारोहेः C_{02} (21a) •तीर्थं] Σ , •तीर्थ
 K_{10} • सुषुम्ना] Σ , सुषुम्णा E (21b) नीरवां] E , वीरवां $C_{94}C_{02}$, चीरवां C_{45}
 $K_{82}K_{10}K_7$ • •युता] $C_{94}K_{82}K_7E$, •युतम् $C_{45}C_{02}$, •युतां K_{10} (21c) •मात्रां]
 Σ , •मातां C_{02} (22a) •र्जुना] Σ , •र्जुना C_{02} , •र्जुनं E (22b) •रमा] Σ ,
•रमाः K_7E (22c) •कर्ण्य] Σ , •र्ण्य C_{45} (22d) कल्पते] $C_{45}K_7E$, क॒ ---
 C_{94} , कल्प्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$ (23b) •पत्तं] $C_{45}K_{82}K_7E$, •॒ C_{94} , •पत्र $C_{02}K_{10}$ •
•कर्णिकम्] Σ , •॒ C_{94} , •कर्णिकाम् E

दशमो ऽध्यायः

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं स हंसः कमलोपरि ।

सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।

सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

आयतमङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षिः स पश्यति ।

दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

27 cf. NiśvK ५.५५: एतेषां नादमध्ये तु शिवं तत्र व्यवस्थितः । हृदयं देहमध्ये तु तत्र पद्मं व्यवस्थितम् ॥ 28 cf. NiśvK ५.५६: कर्णिका पद्ममध्ये तु अकारं तस्य मध्यतः । तस्य मध्ये विनिष्क्रान्तं नादं परमदुर्लभम् ॥ 29ab = NiśvK ५.५७ab

(23c) सूक्ष्म] Σ , सूक्ष्म_l C₉₄, सूक्ष्मं E (24a) मानसं] C₄₅K₈₂, मानस_l C₉₄, मानसं C₀₂K₁₀K₇E (24b) स हंसः] conj., सहंसं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सहंसं C₄₅ (24c) सलीलो] Σ , सलीला E (24d) परतः] Σ , परत K₁₀ (25b)] Σ , निमि प्रत्ययो भवेत् C₄₅, नि---षो_l प्रत्ययो भवेत् K₁₀ (25d) आत्मनो] Σ , \simeq न्मनो C₉₄, स्वात्मानो E • परस्य वा] Σ , परस्य च E (26a) आयतमङ्गुलीं] conj., आयतप्यङ्गुलीं C₉₄K₈₂K₁₀, आयतप्यङ्गुलीं K₇E • मात्रं] Σ , मात्र K₇, मध्ये E (26b) अक्षिः] em., अक्षि C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (26d) नैमिषज्ञः] Σ , नैमिसंज्ञः C₄₅, नैमिषज्ञ C₀₂ (27a) तीर्थं बिन्दुं] Σ , तीर्थमिन्दुं E (27c) हृदि ज्ञेयं] Σ , om. C₄₅ (28a) मध्ये] Σ , मध्ये C₉₄, मध्ये K₈₂ (28c) बिन्दुमध्ये] Σ , बिन्दु_l \simeq C₉₄ (28d) भिद्यते] Σ , विद्यते C₉₄, विद्यते C₀₂ (29a) उकारं च मकारं] Σ , उकारश्च मकारश्च E

तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहं
जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥

[सुरद्रहः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरं शक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

+नाड्यैकासङ्गतानि+ निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थाणुभूतान्तरात्मा ।

(29d) सो ऽमृतत्वं] Σ , सोम्यतत्वं C_{02} , सोमतत्वं E • च] Σ , वा E (30a) ते]
 Σ , om. C_{94}^{ac} , हं C_{02} • बन्धं] Σ , बन्धूं C_{45} • तोयं] Σ , तोयं K_{10} (30b)
कण्ठोरं] conj., कण्ठोरुं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • स्वरं] Σ , सुरं $C_{02}E$ (30c)
मीना] Σ , माना E • दशं] Σ , २ C_{94} • विसर्गा] C_{Σ} , विसर्गाः $K_{82}K_{10}K_7E$
(30d) स्वारे] $C_{94}C_{45}K_7E$, सारे C_{02} , स्वारो K_{82} , स्वारेण K_{10} (unmetr.)
• गभीरे] $C_{94}C_{45}K_7$, गम्भीरे $C_{02}K_{10}E$, गंभीरे K_{82} • रसनं] Σ , रमणं E •
बन्धं] Σ , बन्ध C_{45} • व्रजस्व] Σ , रमस्व E (31a) द्वीपां] Σ , दीपां
 K_7 (31b) ईशानेनाभिजुष्टं] $C_{02}K_{82}K_7E$, ईशानेनाभिदुष्टं $C_{94}K_{10}$, ईशानेभिदुष्टं
 C_{45}^{ac} , ईशानेभि---दुष्टं C_{45}^{pc} • विमलं नादशीतां] Σ , विमलान्नादशीतां K_{10} , विमलं
नामशितां E (31c) केशरं] $C_{45}E$, केशरं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ (unmetr.), केश्वरं K_{10}
(unmetr.) (31d) व्योमं] Σ , व्योमं K_{82} • शस्तं गं] Σ , शस्वङ्गं C_{02} •
परमं] Σ , परमं K_{82} (unmetr.) • सेव्यम्] Σ , सर्वम् E (32a) निपतितममृतं]
 Σ , निपतितममृतं K_{82} (unmetr.), नि---तममृतं K_{10} • पारकेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$,
व्याङ्गरेण $C_{02}E$, पारकेन K_{10} (32b) पुटं] Σ , पुट C_{45} • स्थाणुं] conj.,
स्थानुं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, स्थानं K_{10} , स्थानं E

दशमो ऽध्यायः

यं पश्यन्तीशभक्ताः कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चं
देवेशं घण्टिकेशामरभवमभवं तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिः स्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्योमरूपी रसभवननदी तीर्थं वागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदं
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सहाविषयं दुस्तीर्यदुःखालयं
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

(32c) यं पश्यन्तीशभक्ताः] K₈₂, यं पश्यन्तीशभक्ता C₉₄K₁₀, यं पश्यन्तीशभक्ताः
C₄₅, यं पश्यन्तीशभक्त्या C₀₂, यत्पश्यन्तीशभक्त्या K₇, यं पश्यन्तीशभक्षा E • ०प्रप-
ञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ०प्रपञ्च C₄₅C₀₂E (32d) देवेशं] C₄₅K₁₀E, देव्येशं C₉₄C₀₂
K₈₂, देव्येश K₇ • घण्टिकेशामर०] C₀₂, घण्टिकेशामर० C₉₄C₄₅K₁₀K₇, घण्टिकेशं
मर० K₈₂, घण्टिकेशामर० E • ०भवं तीर्थम्] em., ०भवन्तीर्थम् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
E, भव० ०र्थम् C₉₄ • ०बिन्दुम्] Σ, ०बिन्दु C₀₂ (33a) शैव०] Σ, शर्व० E (33b)
मीनौघा०] K₈₂K₁₀E, मीनोघा० C₂K₇ • पञ्चरात्रं] Σ, पञ्चशत्रं E • ०गतिः] corr.,
०गति C₂K₈₂K₁₀K₇E • ०स्मार्तवेगा तरङ्गा] Σ, ०स्मा---वेगा तरङ्गा K₁₀, ०स्मार्त-
वेगास्तरङ्गा E (33c) ०वहा भारता०] Σ, महाभारता० K₁₀ (33d) ०शद्योम०]
Σ, ०शद्योम० K₈₂, ०सद्योम० E (34a) यस्तं] Σ, यस्त० C₉₄C₄₅ • स वेत्ति] Σ,
न वेत्ति K₇ (34b) ०मरणं] Σ, ०मरण K₇ • ०र्णवं] Σ, ०णवं K₈₂, ०र्णव E
(34c) गर्भावासम्] Σ, गर्भोवासम् E • ०विषयं] C₉₄C₄₅K₁₀, ०विषमं C₀₂K₈₂K₇
E • ०लयम्] Σ, ०लयः K₈₂ • दुस्तीर्य०] Σ, दुस्तीर्यः K₇ (34d)] C₉₄C₄₅
K₈₂K₇, प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₄₅ प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं
दुष्प्राप्य देवैरपि C₀₂E, प्रा---यः शिवः ०य देवैरपि K₁₀

वृषसारसंग्रहे

Colophon: कायतीर्थोपवर्णनो] Σ , कायतीर्षवर्णनो C_{94} • नामाध्यायो द-
शमः] Σ , नाम दशमो ऽध्यायः E